

Božidar Filipović
Filološka gimnazija
Beograd

Bruno Latur i teorija aktera-mreže¹

Apstrakt: Rad ukazuje na ključne momente razvoja teorije aktera-mreže kroz nekoliko najznačajnijih dela Bruna Latura. Uočavaju se promene početne pozicije autora (iznete u delu *Život laboratorije*) u odnosu na dela kasnijeg datuma nastanka. Teorija aktera-mreže je prikazana kroz niz „neuralgičnih“ tačaka koje se u njoj mogu uočiti. Na samom kraju rada su razmatrana rešenja koje teorija aktera-mreže nudi za određeni broj fundamentalnih problema sociologije, koje je definisao Latur.

Ključne reči: Latur, teorija aktera-mreže, modernost, medijatori, konstruktivizam, sociologija nauke.

129

Uvod

Ustaljeni put ka izgradnji velikih (ili je možda bolje reći sveobuhvatnih) socioloških teorija, najčešće podrazumeva uspostavljanje osnovnih načela i postulata – između ostalog i metodoloških – koji se kasnije, kao koncentrični krugovi šire kroz sve poddiscipline ove nauke. Ipak, postoje i oni slučajevi gde je bavljenje jednom od grana sociologije poslužilo kao izvor inspiracija za uspostavljanje opšte teorije. Bruno Latur (Bruno Latour) i njegova teorija, označena akronimom ANT (actor-network-theory), svakako predstavljaju jedan takav primer. Pre svega svojom knjigom *Laboratory Life (Život laboratorije)* Latur daje značajan doprinos sociologiji² nauke koja je primarna sfera interesovanja ovog autora, ali i polazna tačka za naredne korake koji su ga odveli u navedenom smeru. Međutim, kada su u pitanju sistematičniji pristupi izlaganju njegovih opštih filozofskih i socioloških shvatanja, najveću pažnju zaslužuje gotovo udžbenički prikaz njegove teorije aktera-mreže *Reassembling the social (Preslagivanje društvenog)*, ali i esej iz simetrične antropologije pod naslovom „Nikada nismo bili moderni”. Ovo su istovremeno Latureva dela kojima ćemo ovde posvetiti najviše pažnje. Odmah na početku ovog rada valja istaći da ćemo Latureve radove iz različitih perioda posmatrati kao celinu i tako ukazati na moguće promene stavova i pozicija do kojih je došlo. Bilo da su one posledica promišljenih „pomeranja” u željenom pravcu razvoja ANT-a³, ili da ih pak uočavamo kao unutrašnje nekoherentnosti

1 Zahvaljujem prof. Ivani Spasić na korisnim komentarima. Naravno, odgovornost za sve nedostatke pripada isključivo autoru.

2 Sam Latur češće koristi „zbirni” naziv nauka-tehnologija-društvo.

3 Iako se za teoriju pod ovim nazivom pre svih vezuje ime Bruna Latura, on svakako nije

teorije. Poslednje predstavlja izuzetno složen i nimalo lak zadatak, ali ne stoga što ANT sačinjava koherentnu celinu. Naprotiv. Očigledna radikalnost, smelost tvrdnji i ležeran⁴ odnos prema pitanju doslednosti, doprinose utisku da je kritički odnos prema ovoj teoriji gotovo unapred obesmišljen. Ipak, prisutnost ove teorije u savremenoj sociologiji i „popularnost” njenog osnivača su dovoljni razlozi da više pažnje posvetimo njegovom radu, sa ciljem uočavanja mogućih nedostataka ANT-a, ali i eventualne prednosti te teorije ili makar potencijalne koristi koje iz nje sociologija kao nauka može ostvariti. Možda ne predstavlja idealan način da se započne uvid u Latureva shvatanja i ideje, ali ovde smo se ipak opredelili za jednostavan hronološki tok izlaganja, što znači da će nam polazna tačka biti gorepomenuta studija naučne (laboratorijske) prakse (Latour 1986). Ovo svakako ne znači i odricanje od težnje u pravcu komparacije njegovih različitih dela.

Raščaravanje procesa raščaravanja

130 Nepravедno bi bilo jednu sadržinski bogatu studiju kao što je *Laboratory Life* (*Život laboratorije*) svesti na jedan jedini motiv ili cilj. Ipak, ako bismo morali da se na to odlučimo, i istaknemo samo jedno „naravoučenije” cele knjige, onda bi to svakako bila borba protiv jedne specifične vrste dokse i predrasude. O kakvoj doksi je reč? Naime, naučna otkrića se veoma često interpretiraju kao prosta posledica nedokučivog trenutka inspiracije velikih naučnika⁵. Istorija naučnih otkrića neretko se svodi na istoriju događaja koji su se jednostavno desili zahvaljujući velikim pojedincima i njihovim izvanrednim idejama. Bavljenje naukom⁶ se tako posmatra kao radikalno različito od bilo koje druge (društvene) prakse, jer se sprovode ljudi koje odlikuje znatno veća sklonost ka racionalnom načinu delanja i mišljenja. Ova doksa tako postavlja nepremostivi jaz između nauke i bilo kog drugog domena ljudskog delanja.

Latureva namera bila je da opovrgne ovaj „mit” i pokaže da ne postoji nijedan razlog zašto bismo praksu naučnika *a priori* odredili kao racionalniju (Latour 1986: 29–30), jer smatra da nema kvalitativne razlike između prakse jednog naučnika i bilo kog aktera koji ne pripada polju nauke. Međutim, originalnost i značaj ove studije ne leži samo u navedenoj tvrdnji koja čini njenu osnovu i polaznu pretpostavku. *Život laboratorije* je prva studija koja je u celosti posvećena pitanju kako se zapravo odvija svakodnevni rad unutar jedne laboratorije, kao tipičnom središtu naučne

---

jedini autor koji je doprineo njenom unapređenju i razvoju (vidi Spasić 2007: 45).

4 Ali istovremeno i ironičan (Latour 1991: 170).

5 Ovakav odnos prema nauci reprodukuje se čak i u animiranim filmovima. Moguće je pronaći mnoštvo primera u kojima animirani lik naprosto dolazi, tj. stvara naučna rešenja i ideje koje nastaju u trenutku inspiracije (a gde se sam trenutak spoznaje najčešće označava – gotovo shematski – „upaljenom” sijalicom koja svetli iznad glave naučnika ili pronalazača).

6 Ovde je reč o prirodnim i tehničkim naukama.

produkcije. Zanimljivo, ali nijedna studija, pre ove, nije se na ovako detaljan i studiozan način posvetila ovom pitanju (Latour 1986: 274).

Ideja autora⁷ bila je da čitavom problemu pristupe iz perspektive antropološkog/etnografskog istraživanja, i to ne samo u metodološkom smislu (Latour 1986: 40–41). Etnografski pristup nije obeležen samo terenskim radom koji je sa njim neraskidivo vezan, već je u pitanju i sam pristup predmetu jednog takvog istraživanja. Poznato je da su etnografska istraživanja prvobitno sprovedena u sredinama, odnosno kulturama koje su bitno različite od onih iz kojih su poticali sami istraživači. Za istraživače su društva koja istražuju, kako Latur tvrdi, često bila sasvim strana i nepoznata, što znači da su oni morali da ih upoznaju i rekonstruišu načine njihovog funkcionisanja bez oslanjanja na prethodna znanja i iskustva, stečena u sredinama iz kojih dolaze. Na isti način autori ove studije su želeli da pristupe predmetu svog istraživanja, koji tako postaje *terra incognita* koju tek treba osvojiti i istražiti. Jasno je da je takav pristup neostvariv (u potpunosti) jer je istraživač opterećen „prtljagom” koji uvek nosi sa sobom, bez obzira koliko se trudio da ga potisne ili neutrališe. Ali ovakav odnos prema pitanju naučne prakse je inovativan jer je pokazao koliko je značajno preispitivanje znanja o prirodi naučne produkcije na nivou svakodnevnog funkcionisanja, dakle u njenoj celini. Počev od rasporeda prostorija i aparata u laboratoriji; zaduženja svih zaposlenih (uključujući „budžete vremena” i njihove formalne i, možda još značajnije, neformalne odnose); problema interpretacije podataka produkovanih u laboratoriji; finansiranja istraživanja; karijere istraživača itd. Sve ove teme su, makar delimično, bile u fokusu interesovanja različitih studija, ali veoma često kao izdvojene celine. Stoga još jedan kvalitet ove studije predstavlja upravo objedinjavanje svih važnih segmenata proizvodnje naučnih činjenica⁸.

131

Latur je glavni, terenski deo istraživanja sproveo na Institutu Salk (Kalifornija, SAD), u periodu od oktobra 1975. do avgusta 1977. godine (Latour 1986: 39). Istovremeno je činio deo tima istraživača, u svojstvu tehničara, što zapravo znači da je bio neposredno uključen u sam rad laboratorije koja se, u datom trenutku, bavila istraživanjem u oblasti neuroendokrinologije. Preciznije, ova institucija bila je u svojevrsnoj „trci” sa drugim laboratorijama u otkrivanju⁹ hemijske strukture (i fizioloških posledica) supstance pod nazivom TRF (Thyrotropin Releasing Factor). Jedan od članova ovog tima za otkriće pomenute supstance nagrađen je Nobelovom nagradom 1977. godine (Latour 1986: 31). Obim ovog rada nam ne dozvoljava da se detaljnije bavimo svim fazama istraživanja koje su u studiji

7 Bruno Latur je ovu studiju napisao u koautorstvu sa Stivom Vulgarom (Steve Woolgar).

8 Utisak je da se ipak ovo objedinjavanje često postizalo na „mehanički” način, prostim sjedinjavanjem više celina (poglavlja) bez dovoljno međusobnog prožimanja i povezivanja. Možda ovom utisku doprinosi eklekticism, odnosno različita teorijska polazišta koja su korišćena u studiji.

9 Latur bi, sigurno je, na ovom mestu upotrebio pojam konstrukcija.

sprovedene, već ćemo se usredsrediti na nekoliko ključnih koncepata i pojmova koji su u njoj korišćeni.

Već iz samog podnaslova knjige („Konstrukcija naučnih činjenica”) jasno je da su se autori opredelili za konstruktivistički pristup u istraživanju problema. Međutim, šta zapravo konstruktivizam (ovde) podrazumeva? Najjednostavniji odgovor bio bi da naučne činjenice nastaju kao ishod složenih (društvenih) odnosa koji su uključeni u proces njihovog stvaranja i opovrgavanja¹⁰. Priroda nije nešto što već postoji, nju je potrebno (re)konstruisati. Ipak, bolji uvid ćemo možda dobiti ako konstruktivizam uporedimo sa njegovim „antipodom” – realizmom. Realizam¹¹ polazi od pretpostavke da se nauka bavi otkrivanjem (a ne konstrukcijom) naučnih činjenica, koje su „unapred” date, jer priroda, njeni zakoni i činjenice postoje bez obzira da li im mi, i na koji način, pristupamo. Treba ipak reći da Latur ovde nije zastupao epistemološke pozicije radikalnog skepticizma, već je smatrao da se pojmovi realnosti ili prirode javljaju kao posledica, a ne kao uzrok naučne prakse (Latour 1986: 180–182). Oni su dakle krajnji proizvod, a ne podrazumevana spoljašnjost koja „čeka” da bude otkrivena.

Jedan od ključnih pojmova na koji su se autori oslanjali u svom radu je pojam inskripcije. „Pojam inskripcije, preuzet od Deride (1977), označava operaciju bazičniju od pisanja (Dadognet 1973). Korišćen je ovde kako bi sumirao sve tragove, mesta, tačke, histograme, zabeležene brojeve, spektre, vršne vrednosti, itd.” (Latour 1986: 88). Dakle, aparatura kojom je opremljena svaka laboratorija nudi osnovu za tumačenje podataka, i njihovo pozicioniranje (u odnosu na prethodne rezultate, ili one koji su dobijeni iz drugih istraživanja). Naravno, krajnji proizvod istraživanja su naučni radovi koji imaju funkciju medija u datom polju naučne poddiscipline. Naučne publikacije su istovremeno krajnji ishod rada, ali i početna pozicija od koje kreće neko naredno istraživanje. Ipak, to nikako ne znači da se uloga naučnih radova (najčešće članaka u specijalizovanim časopisima) svodi na njihovu komunikativnu funkciju. Naprotiv. Upravo interpretacija podataka čini srž procesa konstrukcije naučnih činjenica. To se ne odnosi samo na podatke dobijene uvidom u naučne publikacije, već i na podatke dobijene zahvaljući radu unutar same laboratorije. S jedne strane, cilj rada u laboratoriji je ekstrahovanje validnih – upotrebljivih u daljoj argumentaciji u procesu konstrukcije naučnih činjenica – podataka na račun „šuma”¹². Istovremeno, sa druge strane, načinom argumentacije teži se ka postizanju željenog efekta, tj. ubeđivanju drugih aktera

10 Laturov pristup nikako ne treba izjednačavati sa Popperovim (Popper) shvatanjem opovrgljivosti naučnih činjenica, od koga se eksplicitno distancirao (Latour 1986: 280).

11 U okviru sociologije nauke.

12 Pojam šuma je preuzet iz informacione teorije (Latour 1986: 239). Pojednostavljeno iskazano, predstavlja dobijene rezultate na kojima nije moguće zasnovati bilo kakvu smislenu argumentaciju (potvrditi ili opovrgnuti hipotezu) ili utvrditi određeni obrazac. Šum čine podaci koji ostavljaju isuviše mogućnosti za alternativna tumačenja.

u pravcu prihvatanja dobijenih rezultata i objašnjenja koja su za njih ponuđena. Autori posvećuju znatan deo studije istraživanju na koji način, naizgled suptilno, modifikovanje tvrdnji i tumačenja može tome doprineti (Latour 1986: 75–86). Krajnja intencija svakog aktera u polju je da njegova argumentacija u interpretaciji određenih podataka dostigne status naučne činjenice, što bi značilo da su sva alternativna tumačenja eliminisana. Tvrdnja koja zadobije status naučne činjenice prestaje da bude središte strategija dokazivanja i opovrgavanja, što podrazumeva da kao takva postaje deo naučnog nasleđa (Latour 1986: 106). Ali kako zapravo određena tvrdnja zadobija status naučne činjenice, kada je toliko različitih argumentacija koje imaju isti cilj? Da bi dao odgovor na ovo pitanje, Latour nudi jednu zanimljivu metaforu kao ilustraciju ovog procesa. Naime, ceo proces naučne produkcije poredi sa igrom pod nazivom Go¹³ (Latour 1986: 247–250). Tok igre je načelno određen fazom u kojoj se igra nalazi. Na samom početku prazna tabla nudi mnoštvo strateških i taktičkih mogućnosti, ali kako igra odmiče, sve više i više popunjenih polja redukuje moguće alternative. Tako struktura koju su stvorili sami igrači određuje svaki naredni potez, da bi na samom kraju jednog od suparnika ostavila bez mogućih alternativa. Paralela koju je Latour želeo da uspostavi je sasvim jasna: prazna tabla analogna je pojmu „šuma“, koji se putem inskripcije smanjuje svakim narednim potezom, odnosno argumentom u polju određene nauke, dok konstelacija različitih tvrdnji ne odredi krajnji ishod, tj. „pobednika“.

133

„Stvaranje reda iz nereda“, kako Latour često opisuje ovaj proces, ipak se postiže zahvaljujući još jednom ključnom mehanizmu koji se naizgled zasniva isključivo na jednostavnom ekonomskom principu. Kao što smo ranije naveli, realnost je za Latura posledica, a ne uzrok procesa naučne produkcije, i konstruiše se upravo kroz postupke inskripcije koji su zasnovani na aparaturama, propisanim procedurama, ustaljenim postupcima... primenjenim unutar jedne laboratorije. Ali svi ti aparati, instrumenti i metode koje se koriste ne predstavljaju ništa drugo do otelovljenje (ili je možda bolje reći postvarenje) minulih borbi unutar određene naučne poddiscipline. Tvrdnje koje su kroz dugi proces kompeticije ostvarile status naučne činjenice „vraćaju“ se u laboratorije, ali ovaj put otelovljene u aparatima i instrumentima koji se u njima koriste u cilju uspostavljanja novih argumentacija koje tek treba da dostignu isti status. Tako se uspostavlja jedan zatvoreni krug: hipoteza–naučna činjenica–aparatura (metoda)–nova hipoteza (Latour 1986: 66). Kada se naučna činjenica transformiše u deo opreme unutar laboratorije, ona zadobija čisto utilitarnu, odnosno instrumentalnu, funkciju, jer se nadalje istraživači prema njoj odnose bez kritičke distance i uzimaju je „zdravo za gotovo“. Ovo je,

13 Igra se na površini kvadratnog oblika (sa najčešće 19x19 polja), između dva protivnika koji na tablu naizmenično postavljaju crne ili bele „figure“ (stones). Igrač sa crnim figurama započinje igru, a cilj je zauzeti što više slobodnih polja. Ova drevna igra je poreklom iz Kine, a i danas je popularna na Dalekom istoku.

134 između ostalog, prema Laturovom shvatanju, jedan od razloga zašto su naučne revolucije izuzetak, a ne pravilo. Međutim, uvođenje novih instrumenata i metoda u rad laboratorije ima veoma značajnu ulogu u nadmetanju, koje se odvija između različitih aktera u datom naučnom polju. Njihova uloga je ekonomska u dvostrukom smislu. Prvo, pribavljanjem određenog aparata, odnosno opreme, što iziskuje znatna finansijska sredstva, moguće je eliminisati aktuelne ili potencijalne konkurente koji nisu u stanju da odvoje jednaka finansijska sredstva kako bi pribavili isti deo opreme za svoju laboratoriju. Budući da je laboratorijska oprema (ali i potrošni materijal) često izuzetno skupa, ovakav potez jednog istraživačkog centra može znatno redukovati broj konkurenata koji ostaju u trci. Kao primer navedenog autori studije iznose slučaj grupe istraživača okupljene oko Šrajbera (Schreiber) koji su morali da napuste istraživanja strukture pomenutog TRF-a jer nisu mogli da obezbede dovoljne količine neophodne supstance kako bi nastavili ispitivanja (Latour 1986: 123). S druge strane, Latur ulogu aparature kojom je opremljena određena laboratorija posmatra kroz ekonomsku paradigmu u jednom mnogo širem smislu – saznajnom.

Na ovom mestu dolazimo do krajnjeg odgovora na pitanje kako to da jedna tvrdnja (hipoteza) završi na pijedestalu naučne činjenice, a druga kao fusnota istorije nauka? Za Latura odgovor je jednostavan. Rasprave, debate i borbe prestaju onog trenutka kada neslaganje sa određenom tvrdnjom postaje neracionalno, jer iza „pobedničke” tvrdnje (nove naučne činjenice) stoji deo opreme koji ne predstavlja ništa drugo nego akumuliranu i reifikovanu teoriju (obično neke druge, „tvrde” grane nauke) (Latour 1986: 68). Cena koja bi morala biti plaćena kako bi se opovrgao jedan takav instrument (metod), povezan sa novonastalom činjenicom, bila bi izuzetno visoka, i često bi podrazumevala redefinisane čitave grane nauke iz koje taj instrument potiče (fizika, hemija...).

Troškovi bi bili visoki ne stoga što bi bilo neophodno i dovoljno pribaviti neki deo laboratorijske opreme koji bi prosto koštao više od aparata koji podupire konkurentsku hipotezu. Cena ovde podrazumeva neophodne investicije kako bi se (eventualno) opovrgle teorije, odnosno sva prethodna istraživanja koja su omogućila njihovo stvaranje. Izuzetna visina takvih izdataka stvara ekonomsku prepreku, ali i, što je još važnije, sumnju u svrsishodnost jednog takvog poduhvata. Latur je navedeni model primenio na konkretan slučaj otkrića (konstrukcije) hemijskog sastava TRF-a. Dok je tankoslojna hromatografija¹⁴ ostavljala nekoliko alternativa, i zbog toga bila osporavana, masena spektrometrija¹⁵ nije ostavljala prostor ni za kakvo alternativno rešenje strukture TRF-a (Latour 1986: 242). Ovo znači da bi jedina alternativa prihvatanju ponuđene strukture pomenute supstance bila diskreditovanje same tehnike masene spektrometrije

14 Eng. thin layer chromatography (TLC).

15 Eng. mass spectrometry (MS).

koja ju je potvrdila ili, iskazano u duhu gorepomenute igre, masena spektrometrija nije ostavila konkurentima nijedno slobodno polje na tabli.

Moramo priznati da je Latur na veoma originalan i zanimljiv način povezoao ekonomske i sazajne principe u domenu naučne prakse. Međutim, čini nam se da u navedenim postavkama istovremeno leži i najveća slabost, odnosno nedostatak, čitave njegove studije. Da bismo je uočili, dovoljno je da postavimo jedno sasvim jednostavno pitanje: zašto je, u konkretnom slučaju, tek masena spektrometrija odstranila sva alternativna rešenja za hemijsku strukturu TRF-a, odnosno zašto tankoslojna hromatografija nije bila dovoljna? Latur eksplicitno ističe da „maseni spektrometar nije ništa više istinit od tankoslojne hromatografije; on je jednostavno moćniji” (Latour 1986: 259, fusnota 14), ali nam ipak ne nudi odgovor šta to zapravo znači. Problem se javlja jer autori kreću od pretpostavke da treba poći od naučne prakse kako bismo bili u stanju da objasnimo činjenicu, a ne *vice versa* (Latour 1986: 128–129). Realnost¹⁶, odnosno njena konstrukcija nije određena ničim do samom naučnom praksom, a cena koju treba platiti da bi se opovrgla već etablišana naučna činjenica jednaka je akumuliranoj praksi koja je bila potrebna da bi se ista produkovala. Autori, međutim, nigde ne tvrde da je za stvaranje masenog spektrometra bila potrebna veća „količina” te iste prakse, u odnosu na tankoslojnu hromatografiju. Odgovor zašto je maseni spektrometar „moćniji” od tankoslojne hromatografije nije moguće pronaći kroz komparaciju cena¹⁷ koje je potrebno platiti da bi se osporili rezultati koje su oni proizveli¹⁸. Za razumevanje prednosti jedne metode u odnosu na drugu, akumulirana (reifikošana) praksa je irelevantna, ili makar nesrazmerna ceni.

135

Međutim, *Život laboratorije* jeste studija koja je za nas značajna i zbog uvida koji nam pruža u začetke ANT-a. U njoj ćemo pronaći neke od pojmova koji će tek u narednim radovima biti u potpunosti razvijeni. Tako, nailazimo na upotrebu pojma mreže (Latour 1986: 107) koji ipak nema ni približno značajno mesto kao u radovima koji će kasnije uslediti.¹⁹ Ali ovde ćemo istovremeno pronaći i momente u kojima Latur insistira na prevazilaženju podele između tehničkog i društvenog aspekta nauke. Latur smatra da ove pojmove treba objasniti, dakle ne uzimati ih kao polaznu tačku istraživanja (Latour 1986: 27). Autori takođe konstatuju koliko

16 Ovde mislimo na fizičku realnost (prirodu).

17 Ovde, kao i Latur, reč „cena” ne koristimo u uskom, ekonomskom značenju. Ona označava i kredibilitet koji jedna (metoda, teorija, grana nauke...) ima kod aktera u određenom naučnom polju. Kako na jednom mestu autori ističu, „snaga masenog spektrometra je određena fizikom, koju otelovljuje” (Latour 1986: 146).

18 Za autore je tankoslojna hromatografija naprosto pružala više alternativa po pitanju strukture TRF-a.

19 U ovom radu pojam mreže pre svega podrazumeva definisanje društvenog konteksta u okviru kojeg se uspostavlja značenje određenog predmeta istraživanja (npr. struktura TRF-a), ali i splet društvenih odnosa i praksi.

je važan svaki postupak i deo opreme laboratorije u nizu događaja koji moraju da se dogode kako bi se produkovala jedna naučna činjenica, i kako isti retko bivaju primećeni iako bi bez njih takav rezultat bio neostvariv (Latour 1986: 69). Teorija aktera-mreže nije formulisana u ovoj studiji, ali ovih nekoliko teza predstavljaju ideje kojima će Latur kasnije posvetiti mnogo više pažnje, a o kojima ćemo i mi, u nastavku ovog rada, nešto više reći. Na kraju ovog poglavlja moramo istaći da je, s obzirom na kasniji razvoj Laturovih shvatanja, veoma zanimljiva njegova upotreba Burdijeovih (Pierre Bourdieu) teorijskih koncepata i pojmova²⁰. Latur će u radovima koji će uslediti izvršiti snažan „obračun” sa Burdijeovom teorijom kao oličanjem kritičke sociologije – proklamovanim ili stvarnim opozitom ANT-a.

Teorija aktera-mreže – savremena nemoderna teorija

136 Latur je osnove ANT-a najsveobuhvatnije izložio u knjizi *Preslagivanje društvenog*. Nažalost, povodom pitanja koherentnosti i konzistentnosti, ova knjiga daleko zaostaje za studijom kojom smo se do sada bavili²¹. Ograničeni obimom ovog rada, imamo nameru da ukažemo samo na neke od problematičnih i protivrečnih mesta koja se u njoj mogu uočiti.

Kao što smo rekli, Latur je smatrao da je istraživanje u oblasti sociologije nauke doprinelo nastanku i razvoju ANT-a. Fundamentalna važnost proučavanja načina na koji (prirodne) nauke funkcionišu proističe, prema Laturu, iz specifičnosti položaja u kojem se sociologija našla naspram svog predmeta istraživanja. Sociologija se prvi put susrela sa ispitanicima (naučnicima) čije iskaze nije mogla tek tako da izmeni, dopuni ili naprosto negira pozivajući se na naučnost svojih teorija, kako je to inače činila (Latour 2005: 100–101). U ovom slučaju ispitanici su istovremeno i kolege čiji autoritet počiva na znanjima iz korpusa tzv. „tvrdih” nauka („hard” science) koje su egzaktnije od sociologije i odlikuje ih veći stepen naučne objektivnosti, što sve zajedno doprinosi i njihovom većem prestižu unutar naučne zajednice (Latour 2005: 98). Ovo je povod za sociologiju da se zapita da li je imala pravo da „ućutkuje” aktere kojima se bavi, a koji ne raspolažu istim atributima i statusom kao i sami naučnici. Latur zaključuje da sociologija mora da promeni pristup predmetu svog istraživanja i oslobodi se svih, odveć apstraktnih, teorija koje primenjuje na bilo koji zadati problem koji se pred njom nađe. Razloge zašto je sociologija krenula „pogrešnim” putem Latur pronalazi već u Dirkemovom (Émile Durkheim) principu *sui generis* koji sačinjava ideja da je društvo ipak nešto više od zbira elemenata koji ga čine, pa samim tim društvenu realnost nije moguće svesti na bilo koju „nižu instancu” (psihološku, biološku...). Latur, eksplicitno zauzimajući Tardovu (Gabriel Tarde) poziciju u debati, citira Margaret Tačer (Margaret Thatcher) kako bi ustvrdio da „ne postoji takva stvar

20 Ovde je svakako najznačajniji pojam polja.

21 Ovo je donekle i paradoksalno, s obzirom na to da je u *Životu laboratorije* objedinjeno nekoliko različitih teorijskih koncepcija.

koju možemo nazvati društvom” (Latour 2005: 5). Autor ističe da je društvo²² samo krajnji ishod ili je možda bolje reći trenutni presek i zbir svih procesa i kretanja koji svoje privremeno rešenje pronalaze u kolektivima²³, a koji se konstantno transformišu i redefinišu od strane aktera, preciznije medijatora. Time iskazuje svoju poziciju da društvo nije i ne može biti nikakav entitet koji predstavlja kontekst u čije okvire biva smeštena svaka interakcija i događaj. Društvo ne može biti početna pozicija analize, ono je krajnja tačka koju tek treba objasniti (Latour 2005: 8). Pozivajući se na Tarda, Latur smatra da je Dirkem pobrkao uzrok i posledicu, jer je koristio pojam (*sui generis*) društva kako bi istražio različite pojave (označene kao društvene). Međutim, negiranje pomenutog Dirkemovog principa sa sobom povlači i značajnu promenu u shvatanju predmeta sociologije, kao i njene uloge. Pošto ne postoji poseban domen društvenog sociologija se ne može ograničiti samo na određenu oblast, jer od sada bi za sociologiju trebalo da bude podjednako legitimno proučavanje fizioloških, pravnih ili hemijskih veza i odnosa (Latour 2005: 5). Ovakvo radikalno viđenje sociologije i njenog predmeta se oslanja na autorovu (još radikalniju) tezu, detaljno izloženu u eseju iz simetrične antropologije (Latur 2010).

137

Podela na prirodu i društvo posmatra se kao proizvod misli zapadne Evrope sedamnaestog veka (Latur 2010: 31). Ta podela, uspostavljena modernim ustavom, skriva istinu da smo oduvek živeli u „carstvu sredine“, odnosno da priroda i društvo predstavljaju samo polove između kojih su nastanjeni hibridi – kvaziobjekti i kvazisubjekti. Insistiranjem na prevazilaženju ove podele između ljudi (društva) i ne-ljudi (prirode) Latur želi da ispravi, očigledno veliku, „nepravdu“ i ukaže da nikada nismo bili moderni. Modernost je uspostavila navedenu podelu, dok su „primitivna“, „arhaična, jednom rečju nemoderna društva počivala na sjedinjenosti i nerazlikovanju ta dva opozita²⁴. „Niko nikada nije čuo da se govori o kolektivu koji ne bi u svom sastavu mobilisao nebo, zemlju, tela, dobra, pravo, bogove, duše, pretke, snage, životinje, verovanja, fiktivna bića... Takva je nekadašnja antropološka matrica, ona koju nikada nismo napustili” (Latur 2010: 130). Razlika između modernih i nemodernih društava zapravo i ne postoji; preciznije, ona nije kvalitativne, već kvantitativne prirode. Moderna društva naprosto su sačinjena od većih kolektiva jer ih karakterišu nauka i tehnika koje proizvode kvaziobjekte i tako uvećavaju zajednicu hibrida u kojoj živimo²⁵ (Latur 2010: 132). Teško je ne primetiti snažan anticolonijalistički stav koji leži u pozadini

22 Društvo je za Latura transcendentelni i kvazireligiozni pojam (Latur i Gejn 2010: 95).

23 Termin kojim Latur „zamenjuje” pojam društva, tačnije definiše ga pojmom priroda-kultura (Latur 2010: 129).

24 Kao što su i drugi autori primetili, kod Latura se iz ne sasvim jasnih razloga nekada javljaju dva (priroda–društvo), a nekada tri pola (društvo–priroda–bog) modernog ustava (vidi Spasić 2007: 49, fusnota 9).

25 Konstatujemo da smo uskraćeni za odgovor zašto su moderni kolektivi veći od nemodernih. Odakle modernima nauka i tehnika? Ovo pitanje ostaje neproblematizovano.

shatanja ove razlike između modernih (zapadnoevropskih razvijenih društava) i nemodernih (zemalja Trećeg sveta), ali i jedinstven odgovor na staru antropološku dilemu – kako spoznati Drugog? Samo od sebe se postavlja pitanje kako moderni ustav tako dugo uspeva da sakrije tako važnu (i za Latura očiglednu) istinu? Naime, pomoću dve vrste praksi – prevođenja i pročišćenja – koje nisu same po sebi odlike ustava, ali se u modernim kolektivima javljaju kao odvojeni procesi (Latur 2010: 26). Ipak, u nastavku ovog eseja („Nikada nismo bili moderni”) Latur pojam pročišćenja suprotstavlja pojmu posredovanja. Najjednostavnije iskazano, rad pročišćenja podrazumeva proces svođenja prirode hibrida na polove uspostavljene modernim ustavom. Nasuprot njemu odvija se rad posredovanja kojim se stvaraju svi entiteti nastanjeni u „carstvu sredine“ (Latur 2010: 98), pre svega zahvaljujući nauci i tehnici. Da bi istakao značaj svoga dela Latur daje kratki prikaz novovekovne filozofije (od Hobsa (Tomas Hobbes), preko Kanta (Immanuel Kant), Hegela (G.W.F. Hegel), fenomenologije, pa sve do Habermasa (Jürgen Habermas) i postmodernizma) koja je, prema njegovoj interpretaciji, samo bezuspešno pokušavala da razreši problem odnosa između prirode (materije) i društva (duha), a sve vreme zapravo vršeći rad pročišćenja (Latur 2010: 74).

Pojam prevođenja²⁶ jedan je od ključnih pojmova čitave teorije aktera-mreže. Latur nam, u ovom slučaju, nudi relativno oskudno objašnjenje za prilično sadržajan pojam: „Dakle, reč 'prevođenje' sada dobija nešto specijalizovanije značenje: odnos koji ne prenosi kauzalnost već dovodi do koegzistencije dva medijatora... Sada mogu preciznije izreći cilj ove sociologije asocijacija: ne postoji društvo, nema društvenog domena, i nema društvenih veza, ali postoje prevođenja između medijatora koja mogu stvoriti asocijacije koje se mogu pratiti“ (Latur 2005: 108, kurziv u originalu). Ovde dolazimo do možda i najznačajnijeg pojma čitave teorije aktera-mreže – medijatora. Pojam medijatora je važan jer predstavlja način oslobađanja od prakse modernih, koja podrazumeva konstantne transformacije između prirode i društva kao dve ontološke celine, sasvim nedovoljne da bi ponudile potpuno objašnjenje određene (istorijske) pojave. Ipak, za Latura „ti preobražaji, naprotiv, postaju objašnjivi ako preraspodelimo suštinu svim bićima koja sačinjavaju tu istoriju. Ali tada prestaju da budu jednostavni posrednici, manje ili više pouzdani. Postaju medijatori, što će reći akteri koji imaju sposobnost da prevode ono što prenose, da ga redefinišu, da ga ponovo razviju, ali i da ga izdaju“ (Latur 2010: 101). Iz navedenog se lako može uočiti suprotnost između medijatora i posrednika (intermedijatora) koji „prenosi značenje ili silu bez transformacije: definisanje njegovih inputa je dovoljno za definisanje njegovih outputa“ (Latur 2005: 39). Ali postavlja se pitanje kako odrediti kada određeni akter deluje kao medijator, a kada kao intermedijator? Još jednom Latur daje prilično jednostavan odgovor na nimalo jednostavno pitanje. Medijator se tako javlja samo kada između aktera postoji „odnos takve vrste koji druge podstiče da

26 Latur svoj pristup takođe naziva sociologijom prevođenja, kao i sociologijom asocijacija (Latur 2005: 106).

učine neočekivane stvari – ovo je definicija medijatora...” (Latour 2005: 106). Da bismo bolje razumeli kako odrediti razliku između medijatora i intermedijatora ponuđen nam je i jedan jednostavan primer. Ako posmatramo jedan kompjuter koji radi bez bilo kakvih problema i poteškoća, možemo ga bez dvoumljenja označiti kao intermedijatora, međutim, ako se dogodi određeni kvar, taj računar postaje medijator, tačnije izuzetno složeni niz medijatora (Latour 2005: 39). Iza ovako jednostavnog primera se nazire jedan od centralnih problema teorije aktera-mreže. Naime, postavlja se pitanje šta, ili ko je referentna tačka „neočekivanog”? Ovaj problem je, u konkretnom slučaju, još zanimljiviji kada se uzme u obzir namera da se subjekt (društvo) i objekt (priroda) dovedu u istu teorijsku ravan²⁷. Tako se u konkretnom primeru možemo zapitati da li je kvar neočekivan i za sam računar? Ili, ako želimo da budemo manje ironični, da li je tranzicija iz intermedijatora u status medijatora (izazvana pomenutim kvarom), iznenađenje za inženjera informacionih tehnologija, koji je dobro upućen u rad i potencijalne probleme datog računarskog sistema, kao i za neupućenog korisnika? Svakako, ne. S druge strane, Latur se konstantno distancira od mogućnosti uspostavljanja apriornih pretpostavki ili zakona koji bi važili u sociologiji, a koji bi eventualno mogli biti od pomoći pri određivanju da li akter ima ulogu medijatora ili ne.

139

Čisto logički posmatrano, ostaje još jedna mogućnost. ANT se može razumeti i kao teorija koja se ograničava na mnogobrojne perspektive pojedinačnih aktera i njihovo viđenje situacije i sveta u kojem žive. Ovome u prilog ide i viđenje odnosa između sociologa (istraživača) i njegovih ispitanika, jer kvalitet ANT izveštaja²⁸ zavisi od toga da li je „konceptima samih aktera dozvoljeno da budu glasnjiji od analitičarevih ili su sami analitičari jedini koji govore” (Latour 2005: 30). Takođe, na istom mestu, naići ćemo na tvrdnju da ANT teži da upotrebi infrajezik nasuprot metajeziку koji sami akteri²⁹ koriste, kao i na pravilo da je istraživač po pitanju refleksivnosti uvek jedan korak u zaostatku u odnosu na one koje proučava (Latour 2005: 33). Ipak, u ovom smislu je najznačajnija zamerka koju Latur upućuje „konvencionalnoj” sociologiji (sociologiji socijalnog) na račun njenog tretmana ispitanika: „Da li biste okvalifikovali kao 'naučnu' disciplinu koja stavlja na jednu stranu precizne informacije koje nudi rad na terenu i zamenjuje ih na primer drugim stvarima koje su nevidljive i onima koje ljudi nisu rekli i koje su glasno negirali” (Latour 2005: 50, kurziv u originalu). Osim što možemo uočiti uticaj koji je etnometodologija izvršila na teoriju aktera-mreže³⁰, ovde nam se otvara i

27 I subjekti i objekti mogu biti medijatori.

28 Ovde koristimo termin izveštaj za englesku reč *account* koja ima više relevantnih značenja (vidi Spasić 2007: 46).

29 Kao i sociolozi socijalnog (termin koji Latur koristi kako bi označio gotovo čitavu sociološku teoriju koja stoji nasuprot teorije aktera-mreže), sa ciljem razumevanja ponašanja samih aktera.

30 Uticaj etnometodologije Latur otvoreno ističe (Latour 2005: 13).

značajno pitanje. Kako postići konsenzus između različitih, i nužno makar delimično suprotstavljenih viđenja i razumevanja („empirijskih metafizika”) koje nam akteri nude? Razliku između medijatora i intermedijatora dakle ne možemo prepustiti ni samim ispitanicima. Izgleda da je način njihovog određivanja za Latura dovoljno jasan, jer ne zahteva preciznije načine njihovog definisanja. Stvari stoje još lošije ako imamo u vidu Laturovo insistiranje na otkrivanju što većeg broja medijatora u svakom istraživanju, koje mora postići zadovoljavajući nivo saturacije istih naspram intermedijatora, kao znak dobre ANT studije (Latour 2005: 61). Možda bi najočiglednije i smislenije objašnjenje bilo celokupnu teoriju aktera-mreže označiti kao postmodernističku, međutim, Latur se tome više nego jasno protivi. „Da li sam ja, dakle, bukvalno postmoderan? Postmodernizam je simptom, a ne novo rešenje. Živi pod modernim ustavom, ali više ne veruje u jemstva koja on pruža... Umesto da pređe na empirijsko izučavanje mreža, koje daje smisao radu pročišćenja što ga potkazuje, postmodernizam odbacuje svaki empirijski rad kao uzaludan i varljiv” (Latur 2010: 65).

- 140 Po pitanju postmodernizma Latur nekada iskazuje i znatno veći stepen averzije (Latur 2010: 7–78), mada se ponekad prema istom odnosi i sa njemu svojstvenom duhovitošću (Latur 2010: 82). U svakom slučaju, postmodernizam ne može biti „rešenje” ovde istaknutog problema koji Latur očigledno ignoriše. Pa makar se opredelio i za pričanje priča³¹, umesto naučnih objašnjenja, koja uvek imaju za cilj delovanje sa distance (Latour 1997: 159), Latur se ne odriče jedne i jedinstvene istine, ili je možda bolje reći naracije. Ovo je problem na kojem insistiramo jer je razlika između medijatora i intermedijatora ključna kako za definisanje pojma mreže, o čijem značaju govori i očigledna činjenica da se nalazi u imenu teorije, ali i zbog toga što se na ovoj razlici, kako se eksplicitno tvrdi (Latour 2005: 39), baziraju osnovnih pet izvora neodređenosti koje ANT treba da istražuje.

No, krenimo prvo od pojma mreže. Mreža za Latura ne predstavlja samo niz, manje ili više, isprepletanih veza, odnosa i interakcija, kao na primer u slučaju Morenove (Jacob Moreno) sociometrije ili Kastelsovog (Manuel Castells) određenja istog pojma. „Dakle, mreža ne označava stvar među ostalim stvarima koje bi otprilike imale oblik međusobno povezanih tačaka, nalik telefonskoj, autoputnoj, ili kanalizacionoj mreži” (Latour 2005: 129). Za razliku od ovako shvaćenog pojma, za Latura „mreža je koncept, a ne stvar tamo negde. To je sredstvo koje pomaže da se nešto opiše, a ne ono što je opisano” (Latour 2005: 131). Mreža se možda najbolje može odrediti kao niz prevođenja između različitih medijatora koje je sociolog/antropolog u svom istraživanju odlučio da prati. Ovo znači da je ključne pojmove ANT-a, pojmove medijatora, prevođenja i mreže, nemoguće odrediti bez uzajamnog povezivanja. Stoga se i problem načina određivanja ra-

31 Ovde vidimo da nije teško razumeti zašto se Latur tako često distancirao od postmodernizma, jer njegova teorija zaista pokazuje određene sličnosti sa ovim pravcem, makar one bile i površne.

zlike između medijatora i intermedijatora prelama kroz sve ključne pojmove ove teorije. Nažalost, to nije jedini problem pred kojim bi se našao svaki istraživač koji želi da primeni ANT „program” na predmet svog istraživanja. „Program” koji Latur predlaže je sumiran kroz pet izvora neodređenosti koje sociolog treba da prati i istraži, kako bi na kraju u tri predviđena poteza došao do završnog ANT izveštaja (account). Međutim, kontroverze³² koje se javljaju u vezi sa pet izvora neodređenosti ne zahtevaju „brza i laka” *a priori* rešenja koja nudi sociologija socijalnog, već ih treba razvijati, čak i podsticati, kako bi se došlo do zadovoljavajućeg rešenja.

Problem kao rešenje

Prvi izvor neodređenosti³³ se odnosi na izbor i načine formiranja grupa. Osnovni stav koji Latur zauzima u ovoj „tački” svoga „programa” jeste odbijanje zauzimanja bilo koje predefinisane početne pozicije. Za njega ne postoji nijedna relevantna društvena grupacija koju bi trebalo unapred odrediti kao inicijalno mesto polazišta u datom istraživanju (Latour 2005: 29). Stoga se u istraživanje ne sme krenuti sa konstatacijama kao što su „društvene skupine su uglavnom sačinjene od... entiteta”, ma za koji tip društvene „građe” se dati istraživač opredelio (Latour 2005: 30). Ovakve konstatacije treba prepustiti samim akterima, jer stabilizacija društvenog nije zadatak sociologa, štaviše, ona za njega predstavlja gubitak dragocenih informacija. Grupe je moguće pratiti i opisati jedino kroz tragove koje one ostavljaju tokom procesa svoje (trans)formacije.

141

Kada se određena grupa već formira, ona ne ostavlja tragove koji nam omogućavaju da registrujemo njeno postojanje. „Formiranje grupe ostavlja mnogo više tragova za sobom nego već uspostavljene veze koje, po definiciji, mogu ostati neme i nevidljive. Ako određeni skup prosto leži tamo, onda je nevidljiv i ništa ne može da se kaže o njemu” (Latour 2005: 31). Složićemo se da dinamične društvene grupe ostavljaju više podataka koji mogu biti od koristi u istraživanju istih, ali ostaje nejasno kako je Latur uopšte uspeo da uoči postojanje „nevidljivih” grupa, i kako je moguće utvrditi da one uopšte postoje? U svakom slučaju, Latur smatra da postoje četiri momenta ili kritične tačke koje obeležavaju proces formiranja bilo koje grupe³⁴. Prva se odnosi na glasnogovornike grupa. Uvek postoji „pastir”

32 Reč „kontroverze” se koristi s namerom kako bi se ukazalo da ANT ne započinje istraživanja sa unapred izabranim rešenjima (u vezi sa pitanjima koja je, kao što ćemo videti u nastavku ovog rada, Latur odredio kao značajna). Naprotiv, kontroverze je potrebno podsticati (pre svega kod, i uz pomoć, ispitanika), kako bi se došlo do zadovoljavajućeg izveštaja.

33 Laturova upotreba ove reči nije slučajna, već predstavlja aluziju na Hajzenbergov (Werner Heisenberg) princip neodređenosti jer i ovde, kako Latur tvrdi, nismo sigurni da li neodređenost leži u oku posmatrača ili u posmatranom fenomenu (Latur 2005: 22, fusnota 16).

34 Pojašnjavajući zašto je izabrao pojam grupe kao jedan od izvora neodređenosti, Latur

koji govori u ime grupe, deluje u pravcu regrutovanja novih članova i istovremeno predstavlja stožer oko koga se isti okupljaju (Latour 2005: 32). Sledeći moment se tiče načina mapiranja antigrupa. Svaka grupa teži da se odredi prema drugim grupama koje veoma često definiše kao opasne, zastarele, arhaične... Treći, u bliskoj vezi sa prethodnim, odnosi se na granice jedne grupe. Različita svojstva i karakteristike grupe mogu poslužiti u ovu svrhu, a cilj je istovremeno ojačati i zaštititi je, jer joj uvek pretila opasnost rasipanja, a sve zahvaljujući radu bliskih, srodnih ili konkurentskih grupa. Na kraju, poslednja tačka se odnosi na portparole koji moraju biti uključeni u proces formiranja grupe. Tako se „među mnogim glasnogovornicima koji čine mogućom trajnu definiciju grupe, moraju uključiti društveni naučnici, društvene nauke, socijalna statistika, i novinarstvo o društvenim temama” (Latur 2005: 33). Iako se o svakoj navedenoj tački može posebno raspravljati (a pitanje je i da li se ovaj spisak može smatrati konačnim), poslednja od navedenih nam se čini najspornijom. Nije li isuviše jednostrano tvrditi da je neophodan uslov postojanja određene grupe uočavanje iste od strane navedenih institucija i naučnika³⁵? Da li je zaista toliko teško zamisliti ili naći primere za procese formiranja ma koje grupe bez navedenog uslova? Čini nam se da je ovde Latur sociološku relevantnost zamenio političkom, greška koju rado pripisuje sociolozima socijalnog. Ali u Laturovu odbranu moramo konstatovati da i on sam ima (samo)kritičan odnos prema navedenim kritičnim tačkama formiranja društvenih grupa (Latour 2005: 34), mada bez preciznijeg određenja pravca same kritike.

Drugi izvor neodređenosti se tiče možda i najvažnijih pitanja sociologije: ko, kada i kako deluje? Razmatranje ovog problema Latur započinje retoričkim pitanjem ko deluje kada delujemo mi sami (Latour 2005: 45)? Kako sam autor smatra, sociolog ovde ima zadatak da razmrsi čvor, jer, očigledno je da se kroz delovanje jednog agensa može otkriti talog svih minulih, ali i prisutnih koji ograničavaju, usmeravaju ili transformišu njegovo delovanje. Latur iznosi primer prostornog (geografskog) rasporeda sela koja na prvi pogled izgledaju kao da su sasvim

ističe da je ovaj pojam toliko neodređen da može obuhvatiti sve entitete, kako prirodne tako i društvene (Latour 2005: 29).

35 Nije u pitanju samo proces definisanja različitih društvenih grupa. Latur kasnije, u istoj knjizi, iznosi ideju o specifičnom značaju sociologije socijalnog. Naime, nenameravana posledica sociologije socijalnog se ogleda u standardima, tj. merilima koja postaju referentna tačka svakog aktera. „Teorije o tome šta društvo jeste ili bi trebalo da bude su odigrale ogromnu ulogu pri pomoći akterima u definisanju sopstvene pozicije, ko su, koga da uzmu u obzir, kako bi trebalo sebe da opravdaju, i kojim vrstama sila da se povinuju” (Latour 2005: 230–231). Iako nam je ponuđeno kakvo - takvo objašnjenje zašto je Dirkem izašao kao pobednik u sukobu sa Tardom, to jest zašto je sociologija socijalnog trijumfovala (Latour 2005: 247–262), Latur ne može ili ne želi da objasni kako i zašto se baš određena teorija (unutar sociologije socijalnog) javlja kao dominantna. Ili, iskazano Laturvom terminologijom – zašto baš određena teorija postaje merilo i standard? Ovde možemo dodati i pitanje da li je ANT zaista oslobođen uloge standarda ili merila u gorenavedenom značenju te reči?

nasumice raspoređena. Ali čim arheolozi dođu do saznanja da je upravo tuda prolazio stari rimski put, postaje jasno da su sela jedno od drugog udaljena taman toliko koliko rimska legija može da pređe za jedan dan marša. Latur se pita da li je moguće da Cezar (Iulius Caesar) i dalje deluje kroz postojeću konfiguraciju terena (Latour 2005: 44)? Možemo reći da bi Latur na pitanje koje je sam sebi postavio dao pozitivan odgovor, međutim, ideal ANT-a nije puka istorijska geneza nekog događaja ili entiteta. Kako se može uočiti i u jednom od podnaslova³⁶, akter uvek deluje zahvaljujući mnoštvu drugih aktera koji deluju „kroz” njega. Ali put do odgovora vodi preko samih ispitanika koji nude svoje razumevanje onih aktera koji deluju u datoj situaciji. Kao i kod prvog izvora neodređenosti, Latur nam nudi nekoliko „parametara” koje bi trebalo imati u vidu u procesu stvaranja validnog ANT izveštaja.

Prvi se odnosi na neophodnost definisanja agenasa kao delatnih entiteta koji uvek „čine nešto, to jest, stvaraju nekakvu razliku u postojećem stanju stvari... Nevidljivi agens, koji ne pravi razliku, ne donosi nikakve transformacije, ne ostavlja trag, i ne ulazi u izveštaj, nije agens” (Latour 2005: 52–53, kurziv u originalu). Drugi za ANT važan momenat odnosi se na pojam figuracije. Figuracija je tehnički termin, upotrebljen kako bi svaki agens, koji ne mora biti antropomorfan, zadobio oblik i „telo”. Latur smatra da su anonimni agensi, ekstrahovani, na primer, određenim statističkim postupkom, jednako konkretni kao i individue sa imenom i prezimenom. Kako bi istakao značaj ovakvog shvatanja agenasa, Latur uvodi još jedan od karakterističnih pojmova za teoriju aktera-mreže – aktanta – kojim se ovde ipak nećemo detaljnije baviti (o tome, vidi Spasić 2007: 48). Pojam figuracije je uspostavljen kako bi se ocrkala i osigurala konkretizacija svakog agenasa, a sa ciljem stvaranja distance prema uobičajenim „nefigurativnim” objašnjenjima sociologije socijalnog. Treći i četvrti, možda i najznačajniji „parametri” razmatranja ove kontroverze, odnose se na neophodnost davanja samim akterima (ispitanicima) prilike da ponude objašnjenje kakva je uloga određenih agenasa u njihovoj „slici sveta”.

143

Sami ispitanici stalno procenjuju i menjaju svoje viđenje agenasa koje mogu proglasiti i za „lažne, arhaične, apsurdne, iracionalne, veštačke, ili iluzorne” (Latour 2005: 56). Akteri „dodaju i oduzimaju sa liste agenasa kojima je data legitimna uloga u svetu. Jedina stvar koja može zaustaviti istraživanje je odluka analitičara da izabere između ovih poteza jedan koji on proceni kao racionalniji” (Latour 2005: 57). Na ovom mestu se možda i najbolje ogleda jedan od permanentno prisutnih problema (koji ne važi samo u ovom slučaju i samo na ovom nivou) – kako „zatvoriti” konstrukciju ANT izveštaja? Imajući u vidu Laturova filozofsko-sociološka polazišta, pozivanje na racionalnost predstavlja samo loše odabran izgovor. Kako nam racionalnost ovde može biti od pomoći kada nemamo mehanizme na koje bismo mogli da se oslonimo pri izboru ispitanika, odnosno

36 „An actor is what is made to act by many others” (Latour 2005: 46).

njihovih (različitih) viđenja relevantnih i irelevantnih agenasa? Najjednostavnije iskazano, kog ispitanika (po)slušati i zašto? Setimo se da društvo i njegovi zakoni ne postoje, kauzalnost je marginalizovana (u i kroz intermedijatore), a istraživač nema čak ni privilegiju da teorijski odredi (a priori) manje ili više sociološki relevantne grupe. Dakle, da li je pozivanje na racionalnost ovde zaista rešenje? Ono svakako ostaje bez sadržinski konkretnog značenja.

144 Imajući u vidu osnovne teme Laturovih radova, treći izvor neodređenosti predstavlja možda i najznačajniju od pet navedenih kontroverzi. Ovaj izvor neodređenosti nećemo detaljnije izlagati jer je on ranije pojašnjen u ovom radu. Naime, radi se o najradikalnijem mestu čitave teorije aktera-mreže – ontološkom izjednačavanju subjekta (društva) i objekta (prirode). Ipak, moramo da ukažemo na nekoliko pojedinosti koje su nam se ovde učinile kao značajne. Iako kroz čitavu studiju Latur izričito negira postojanje domena društvenog, ali i istovremeno koristi ovaj pojam (mada veoma često stavljajući ga pod znake navoda), ovde je najzad ponudio sasvim konkretno značenje prideva društveno, odnosno šta su to zapravo društvene veze (u „užem smislu“). Ukazujući na značaj objekata (prirode) kao delujućih entiteta, koje ne treba shvatiti samo kao pasivne nosioce društveno određenih značenja, odnosno puke materijalne osnove na kojoj se izgrađuje društvo (*sui generis*), Latur ističe nestalnost i kratkotrajnost „čisto“ društvenih veza (Latur 2005: 66). „Čisto“ društveni odnosi ili „osnovne društvene veštine“ su nestalni jer isključuju prirodu koja jedina može da podari stabilnost i dugotrajnost. Uobičajena greška sociologa socijalnog je upravo shvatanje da „upornost“ određenih društvenih struktura i odnosa (npr. moći) počiva na zakonitostima samog društva.

Kao primer čisto društvenih odnosa Latur uzima zajednicu majmuna (pavijana) gde je poredak nestalan i promenljiv zahvaljujući isključivom oslanjanju na međusobne društvene veze koje, prema istom tumačenju, nisu ni u približno jednakoj meri zavisne od prirode, kao što je to slučaj sa ljudskim društvom. „Ovo ne znači da je sociologija socijalnog beskorisna, samo da može biti odlična za izučavanje pavijana, ali ne za proučavanje ljudi“ (Latur 2005: 70). Ovde se možda i najbolje odslikava sa kojom, to jest, kako shvaćenom sociologijom Latur polemiše, ili preciznije, kako razume odnos sociologije socijalnog i njenog predmeta istraživanja. Društvo je dakle svedeno na interakcije licem u lice. Međutim, još značajnije od navedenog je uvođenje razlike između „čisto“ društvenih veza³⁷ (nestabilnih i kratkotrajnih) i materijalnih („čvrstih“ i dugotrajnih).

Odakle ta razlika i kako se ona može objasniti? Latur nas ovde ostavlja bez odgovora. Teško je ne primetiti koliko je ova razlika suprotstavljena ideji prevazi- laženja „velike podele“ modernih. Kako je moguće da se u istom poglavlju ističu

37 Izgleda da društvo, društveno, društveni domen... ipak postoje, ali tek kao marginalna pojava.

tako značajne razlike između prirodnih i društvenih veza, a da se istovremeno distinkcija između prirode i društva proglašava artefaktom (Latour 2005: 75–76)?

Sadržaj bavljenja značajem sociologije nauke i značajem koje je ona imala za formiranje ANT-a Latur prezentuje kao četvrti izvor neodređenosti. Kao i u prethodnom slučaju, ovoj kontroverzi nećemo posvetiti više pažnje, jer smo se ovim pitanjem bavili na početku ovog rada. Ipak, moramo reći da su se raniji izvori neodređenosti odnosili na redefinisane ili „rastakanje” pojma društva, dok je ovaj izvor neodređenosti postavljen sa ciljem ukazivanja na neophodnost izvršenja istog zadatka na suprotnom polu ustava modernih. Na prirodu se, prema Laturu, može gledati kao na pitanje činjenica ili pitanje perspektive³⁸. Latur otvoreno i jasno pledira za drugu alternativu koju obrazlaže sa pozicija konstruktivizma. Pošto smo njegova shvatanja nauke i naučnih činjenica već razmatrali u ovom radu, dovoljno je da ovde istaknemo samo neke razlike u odnosu na shvatanja prikazana u *Životu laboratorije*.

Razlika se zapravo i odnosi na samo razumevanje konstruktivizma od kojeg Latur želi da se ogradi smatrajući da je isti vremenom poprimio veoma sporno značenje. Konstruktivizam je izgubio svoje izvorno i zdravorazumsko značenje, izgradnje, građenja i kreacije, i umesto ovih zadobio sasvim suprotno – dekonstrukcije (Latour 2005: 92). Reći da je nešto konstruisano, tvrdi Latur, sada podrazumeva neistinitost istog (Latour 2005: 90). „Pravi” konstruktivizam je zamenjen društvenim konstruktivizmom, koji želi da nas uveri kako se svaki opis (account) realnosti može svesti na društvenu dimenziju, unutar koje je ovaj opis i proizveden (Latour 2005: 91; Birešev 2010: 16). „Da bi se uspostavila bilo koja konstrukcija, neljudski entiteti moraju da igraju glavnu ulogu i to je upravo ono što smo od početka želeli da kažemo ovom prilično bezopasnom rečju” (Latour 2005: 92).

Kao što smo i istakli na početku ovog rada, u *Životu laboratorije* moguće je pronaći začetke tek kasnije u potpunosti razvijene teorije aktera-mreže. No, nije li navedena kritika „odstupanja” konstruktivizma zapravo revizija ranije iznetih gledišta i pozicija? Setimo se, Latur je u navedenoj studiji koristio pojam društva bez ograda iznetih u kasnijim radovima. Ali, osim toga, možda je još značajnija činjenica da je Latur u istoj studiji koristio teorijske koncepte koji, kako sam (kasnije) tvrdi, stoje u odnosu direktne suprotnosti prema osnovama ANT-a. Dovoljno je samo pomenuti Burdijea kao najviđenijeg predstavnika kritičke sociologije (vidi Spasić 2007: 60), sa kojom Latur neprestano polemizuje. Na kraju, poslednja kontroverza (ili izvor neodređenosti) odnosi se na sam čin pisanja ANT izveštaja (account). Za Latura i sam izveštaj je medijator (Latour 2005: 124) koji treba da odgovori na pitanje može li jedan „društveni događaj

38 Ovako bi, u krajnje slobodnom i nepreciznom prevodu, glasilo i podnaslov („Matters of Fact vs. Matters of Concern”) koji se odnosi na četvrti izvor neodređenosti.

biti produžen skroz do događaja čitanja kroz medijum teksta” (Latour 2005: 133). Neizvesnost ili rizik neuspeha stvaranja jednog ANT izveštaja proističe iz njegove ambivalentnosti, jer kao takav nije u potpunosti veštačka tvorevina³⁹, ali ni poduhvat koji može pretendovati na potpunu istinitost i preciznost (Latour 2005: 133).

Mat u tri poteza

Rešenje ili put do konačnog ANT izveštaja vodi preko tri koraka koja valja preduzeti kako bi nedostaci „konvencionalne” sociologije socijalnog bili prevaziđeni. Navedeni koraci – redom „lokalizacija globalnog”, „redistribucija lokalnog” i „povezivanje lokacija” – detaljnije izloženi u istoimenim poglavljima – predstavljaju neophodan uslov za postizanje tog cilja. Prvi korak, lokalizacija globalnog, predstavlja uspostavljanje veza (putem „vozila”⁴⁰, odnosno medijatora) između različitih prostora od kojih je svaka lokalna interakcija zapravo i sačinjena. Ne želeći da ANT svede na mikrosociologiju, Latur smatra da je neophodno izvršiti simetričan postupak povratne redistribucije lokalnog, kako bi naša pažnja bila usmerena na same veze (Latour 2005: 193). Na kraju, kao treći korak, nam preostaje samo da iscrtamo i povežemo sva mesta u mrežu i tako joj damo konačni⁴¹ izgled i oblik. Osnovna ideja ovih postupaka jeste održavanje društvenog sveta „ravnim”, tj. izbegavanje i onemogućavanje „preskakanja” iz jednog (prostornog) konteksta u drugi, uz pomoć teorija, struktura i konteksta koje nam nudi sociologija socijalnog. Sasvim je jasno koliko je radikalno sve probleme sociologije svesti na pitanje prostorne distribucije različitih društvenih fenomena.

Problem se, međutim, ne ogleda u samoj radikalnosti ovakve ideje⁴², već u tome šta se ovakvim postupcima želi postići. Iako negira da njegova teorija ima ikakve veze sa namerom doseganja teorijskog kompromisa između opozita – aktera i sistema, odnosno mikro i makronivoa analize (Latour 2005: 170) – Latur nakon iznošenja svog tropoteznog rešenja svođenja svih društvenih fenomena na prostornu dimenziju, ukazuje na upravo takvu mogućnost (Latour 2005: 176). Koliko takvo rešenje predstavlja neopravdano i jednostrano pojednostavljivanje ne vredi mnogo ukazivati, jer Latur ne prihvata osnove i dostignuća „konvencionalne” sociologije. Međutim, čini nam se da je u konstantnom dijalogu (ili sukobu) sa gotovo celokupnom sociologijom, Latur zaboravio da promisli važan deo sopstvene teorije. U nameri da se što više ogradi od socioloških teorija koje dozvoljavaju navodno neopravdano „skakanje” iz jednog u drugi kontekst (prostorni i vremenski), Latur „prizemljuje” svakog analitičara koji želi da sprovede ANT

39 Stvorena u veštačkim uslovima, poput laboratorijskog testa.

40 Eng. vehicles.

41 Za dati ANT izveštaj.

42 I sam Latur je svestan koliko je njegova pozicija neuobičajena (Latour 2005: 175).

istraživanje, primoravajući ga da svaki put plati punu cenu za svaku tranziciju između dva konteksta.

Ali ma koliko usporili jednog istraživača⁴³, i zabranili mu da „lebdeći” menja lokacije koje istražuje, uvek mora postojati sredstvo pomoću kojeg se kretanje vrši. Zanimljivo je kako je za jednog autora postojanje dekontekstualizujuće sociološke teorije toliko sporno, a da se pritom sadržaj i značenja pojmova kao „osnovnih prevoznih sredstava” uzimaju „zdravo za gotovo”. Ovo ne ističemo kako bismo prosto skrenuli pažnju na saznanja moderne lingvistike i pozicije poststrukturalizma, već kako bismo ukazali da Latur ne nudi odgovor na pitanje kakva je razlika između teorije i pojmova, po pitanju prostorne (de)kontekstualizacije. Ne nameće li Latur značenje, sadržaj ili obuhvat pojmova na isti način na koji sociologija socijalnog nameće svoje teorije akterima na koje ih primenjuje⁴⁴? Takođe, pojmove nije moguće lokalizovati, na način na koji Latur to čini, sa (društvenim) teorijama (Latour 2005: 182). To nije moguće ne samo zbog nezamislivog obima podataka (nemogućnosti da se svaka upotreba pojma vremenski i prostorno definiše), već i zbog njihove jezičke prirode (pojmove možemo odrediti samo drugim pojmovima⁴⁵). Naravno, moguće je kao odgovor na pitanje ukazati na razliku u veličini, tj. obimu nametnutog (pojam naspram teorije). Ali onda ostaje pitanje da li je razlika samo kvantitativna?

147

Možda isuviše zahtevamo kada od Latura tražimo da se odredi prema statusu samih pojmova u njegovoj teoriji. Ipak, ne možemo reći da je to slučaj kada se pitamo kakva je geneza i uloga strukturiranih šablona (Latour 2005: 1969)? Čemu i zašto šabloni osim lakše, nagle i nekontinuirane promene lokacija, to jest, ne spadaju li kao takvi u „treću dimenziju”? Ili, možda još konkretnije, kako objasniti i prostorno konkretizovati generičkog predavača (Latour 2005: 197)? Ovo su koncepti koje ne koriste sami akteri, pa da se kao takvi mogu svesti i odrediti pitanjima (kada i gde su registrovani), već ih Latur koristi kao instrumente svoje teorije.

Umesto zaključka

Ovde moramo još jednom ukazati na diskontinuitet koji je Latur načinio nakon svoje prve studije *Život laboratorije*. Kao što smo već istakli, bez obzira na određene momente koje je moguće označiti kao začetke teorije aktera-mreže, a koji se mogu uočiti u ovoj studiji, očigledan je raskid sa korišćenim teorijskim „zaleđem”. Pre svih ovde imamo u vidu teoriju Pjera Burdijea koji postaje, direktno ili indirektno,

43 Latur svoju sociologiju naziva i „sporologijom” (slowciology) (Latour 2005: 122).

44 Ovaj problem je, iz nešto različite perspektive i na drugom nivou, uočio i Nikolas Gejn (Nicholas Gane) kroz pitanje upućeno Laturu: „[A]ko stvari ili monade povežemo zajedno, zar one na neki način ne gube svoju singularnost?” (Latur i Gejn 2010: 97).

45 Naravno, imajući u vidu konačan ishod – ANT izveštaj (*account*).

jedna od glavnih meta Latureve kritike, ali i „ogledalo” za izgradnju ANT-a. Naime, teorija aktera-mreže je koncipirana sa namerom da ponudi radikalno drugačiji uvid u stare sociološke dileme i ispravi greške kritičke i sociologije socijalnog.

U radu smo najviše pažnje posvetili knjizi *Preslagivanje društvenog* koja nudi najobuhvatniji i najsistematičniji uvid u teoriju aktera-mreže. Većina primedbi koje smo ovoj teoriji uputili se odnosi na problem „zatvaranja” ANT izveštaja. Već od samog početka Latur nudi svoje određenje sociologije kao nauke, koje je postavljeno toliko široko, da oneomogućava njeno razlikovanje čak i u odnosu na prirodne nauke. Imajući u vidu ovakvo shvatanje sociologije, ostaje nejasno kako i zašto se Latur zadržao u njenim uobičajenim okvirima⁴⁶. Zatim, ukazali smo na problematičnost uspostavljanja razlike između medijatora i intermedijatora, koja čini srž teorije aktera-mreže. Konzistentnost načina određivanja njihovog razlikovanja je izuzetno problematična jer onemogućuje uočavanje kriterijuma na osnovu kojih bi se ta distinkcija načinila, i ne daje jasan odgovor na pitanje ko u krajnjoj instanci određuje razliku (sociolog ili akter).

148

Takođe smo ukazali i na nedoumice koje sa sobom nose izvori neodređenosti, pomoću kojih Latur želi da razvije ANT izveštaj. Ponuđena rešenja, odnosno tri poteza (moves), ne nude direktne odgovore na pitanja koja pred nas postavljaju izvori neodređenosti. Ipak, značajnije je istaći da ovi potezi ostavljaju toliko mogućnosti⁴⁷ da ostaje nejasno šta bi trebalo da nas usmerava u istraživanjima, i kako možemo biti sigurni da nismo zalutali? Koliko je ovaj problem značajan zavisi i od određenja same teorije aktera-mreže. Latur se često odriče pretenzije na objašnjenje, smatrajući da je opis, odnosno dobro ispričana priča sasvim dovoljna (Latour 1991: 159). Međutim, nameće se pitanje čemu onda zapravo ANT (čemu medijatori, intermedijatori, izvori neodređenosti, prevođenja...)? Ako samo želimo da pripovedamo, neće li nam od veće koristi biti Čehovljeva (Антон Павлович) nego Latureva dela? S druge strane, Latur takođe ističe da poduhvat stvaranja ANT izveštaja može da propadne⁴⁸ (Latour 2005: 133), ali nam ne ostavlja parametre pomoću kojih bismo procenili koliko smo u toj nameri bili (ne)uspešni. Pričanje priča, može biti uspešno ili neuspešno, ali samo iz perspektive književnosti, ne i u naučnom smislu te reči.

Na samom kraju moramo istaći da se značaj Laturevog dela nalazi pre svega u propitivanju teorijskih temelja sociologije. Bez obzira kakav stav zauzeli prema

46 S obzirom na tako široku definiciju sociologije, začuđujuće je kako se Latur nije mnogo više bavio „tradicionalnim” područjem fizike, hemije, biologije... Tačnije, iznenađuje koliko ANT (po temama koje obrađuje) nalikuje sociologiji socijalnog.

47 Ovo uviđa i sam Latur i stoga uvodi pojam plazme koja je gotovo nepregledna, jer obuhvata sve osim veza koje su iscrpane samom mrežom.

48 Latur ovde nije imao na umu obmanjivanje (istraživača) u prikazivanju činjeničnog stanja, odnosno deskripcije.

odgovorima koje njegova teorija pruža u odnosu na osnovne sociološke dileme, teorija aktera-mreže predstavlja poziv na dijalog u vezi sa fundamentalnim postulatima ove nauke. Takođe, ANT se može shvatiti i kao apel savremenoj („konvencionalnoj”) sociologiji, ka većem obziru prema značaju materijalne osnove, odnosno tehnike i tehnologije, u objašnjenju i tumačenju društvenih pojava⁴⁹.

Primljeno: 13. mart 2012.

Prihvaćeno: 2. april 2012.

Literatura

- Birešev, Ana (2010), „Nove francuske sociologije”, *Treći program* 42 (2): 9–32.
- Latour, Bruno i Steve Woolgar (1986), *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*, Princeton: Princeton University Press.
- Latour, Bruno (1991), „The politics of explanation: an alternative“, u Steve Woolgar (ed.), *Knowledge and Reflexivity: New Frontiers in the Sociology of Knowledge*, London: Sage, str. 155-176.
- Latour, Bruno (2005), *Reassembling The Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 149 Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno i Nikolas Gejn (2010), „Društveno kao asocijacija”, *Treći program* 42 (2): 87–101.
- Latour, Bruno (2010), *Nikada nismo bili moderni: ogled iz simetrične antropologije*, Novi Sad: Mediterran.
- Spasić, Ivana (2007), „Bruno Latour, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije”, *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–72.

Božidar Filipović

BRUNO LATOUR AND ACTOR-NETWORK-THEORY

Summary

This paper identifies the key moments in the development of Actor-Network-Theory through several important work by Bruno Latour. It is possible to discern a number of departures from the initial position of the author (articulated in *Laboratory Life*) in his latter works. Actor-Network-Theory is presented through a series of “neuralgic” points inherent to and visible within the theory. The solutions which Actor-Network-Theory offers for fundamental problems of sociology, as defined by Latour, are discussed at the end of the paper.

Key words: Bruno Latour, actor-network-theory, modernity, mediators, constructivism, sociology of science.

49 Naravno, sasvim je jasno da se osnovna ideja teorije aktera-mreže ne može svesti na zahtev za naglašavanjem većeg značaja tehnike i tehnologije u sociologiji.